
СТОРІНКИ МИНУЛОГО

УДК 340.15 (477)

О. В. Мартинюк

доцент кафедри теорії та історії держави і права

та адміністративного права

Донецького національного

університету імені Василя Стуса,

канд. юрид. наук, доцент

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТОРГОВОГО ПРАВА У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Ключові слова: торгове право, купці, правовий звичай, Договори Русі з Візантією, Руська Правда, Київська Русь.

Трансформація суспільних відносин та національної правової системи, що була розпочата майже три десятиліття тому, продовжується і нині. Вітчизняне господарське (торгове, комерційне) право пройшло певні еволюційні етапи, що впливали на його зміст. У цьому зв'язку актуальним вбачається звернення до історико-правової спадщини українського народу, оскільки національне господарське право як галузь права, поряд із комерційним (торговим) правом європейських країн, виникло завдяки об'єктивним закономірностям розвитку суспільства. Формуванню національного господарського права сприяли відповідні передумови, що були обумовлені історико-політичними, соціально-економічними та національними особливостями, які вказують на власний, самостійний шлях його становлення як галузі права.

У сучасній юридичній науці питання щодо становлення та розвитку господарського (торгового, комерційного, підприємницького) права загалом, і торгового права Київської Русі зокрема, досліджено недостатньо. Спеціальні розвідки щодо розвитку торгового (підприємницького) права періоду Київської Русі проводили такі вчені, як М. Ліхтей [1], Н. Горін [2], І. Петров [3, 4] та інші. Загальними дослідженнями норм та інститутів права Київської Русі займалися такі вчені, як М. Владимирський-Буданов [5], М. Грушевський [6], В. Ключевський [7], М. Свердлов [8], О. Шевченко [9, 10], П. Музиченко [11], В. Єрмолаєв, Г. Демиденко [12] та інші. Однак, висновки, зроблені вказаними дослідниками, потребують подальшого узагальнення та конкретизації.

Метою статті є виявлення особливостей процесу становлення та розвитку норм та інститутів торгового права у Київській Русі.

Слов'яни, які є автохтонним індоєвропейським населенням Східної Європи, ще у додержавний період активно займалися торгівлею. До VIII ст. торгівля у східних слов'ян розвивалася досить повільно, але із проникненням у

східнослов'янські землі купців із Сходу, зокрема арабів-мусульман, відбулося її поживлення. В обмін на дорогоцінні метали, тонкі сукна, ювелірні вироби, скляний посуд східні слов'яни могли запропонувати традиційні плоди своєї землі – мед, віск, хутра, зброю, бурштин. Наприкінці VIII ст. у торгіві відносини зі східними слов'янами вступили тюркські племена хазарів, котрі заснували унікальну торгову імперію у пониззі Волги та на Каспійському узбережжі. Наприкінці IX – на початку X ст. виник так званий «шлях із варягів у греки», що починався в околицях сучасного Стокгольма, пролягав через Київ і закінчувався у Константинополі.

Протягом VI–VIII ст. у східних слов'ян відбувався інтенсивний розклад родоплемінної організації, утворилися перші політико-територіальні об'єднання – протодержави (великі племінні союзи) полян, древлян, сіверян, уличів, тиверців, хорватів та дулібів. Процес об'єднання племінних союзів завершився наприкінці IX ст. утворенням Київської Русі – середньовічної держави на теренах Східної Європи.

Становлення та розвиток інститутів давньоруської держави впливали на подальшу стратифікацію суспільства, адже продовжувався процес майнового і соціального розшарування населення.

Традиційно все населення Київської Русі за ступенем правоздатності та статусом свободи (*statuslibertatis*) дослідники поділяють на три категорії – вільні, напіввільні та невольні люди. Зміни у статусі свободи невпинно призводили або до повної втрати правоздатності, або ж до її набуття. За соціальною структурою і правовим становищем населення Київської Русі поділялося на численні, строкаті групи, які ще не мали того замкненого характеру, що його пізніше матимуть суспільні стани у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій.

Вільних людей, для яких торгівля стала професійним заняттям, стали називати купцями. Купецтво за своєю природою не було однорідним. Серед торговців виділялися «гості» (лат. – *hostis*) – іноземні купці та купці, що займалися зовнішньою торгівлею. Власне терміном «купец» називали осіб, що займалися торгівельною діяльністю на внутрішньому ринку. За твердженням М. Ліхтея, такий поділ у купецькому середовищі не був випадковим, оскільки «гості» представляли інтереси держави у міжнародних відносинах. Дослідник зазначає, що «гості» постачали низку дефіцитних товарів (дорогоцінні метали, шовк, вино і ін.), які цінувались правлячою верхівкою. У такому виокремленні «гостей» як особливого класу видно передумови формування особливого виду господарської діяльності – зовнішньоекономічної [1, с. 34].

І. В. Петров вказує, що звичай «гостинності» у додержавну добу був притаманний полянам, а в IX–X ст. трансформувався у правовий звичай охорони іноземного купецтва в Київській Русі. Дослідник зауважує, що згідно з повідомленнями арабського письменника і географа кінця IX – початку X ст. Ібн-Русте «гостям оказывают почет и обращаются хорошо с чужеземцами, которые ищут у них покровительства, да и со всеми, кто часто бывает у них, не позволяя никому из своих обижать или притеснять таких людей. В случае же, если кто из них обидит или притеснит чужеземца, помогают последнему

и защищают его» [3, с. 135]. Перський історик XI ст. Гардізі, доповнюючи повідомлення Ібн-Русте, вказував, що «нет у них обыкновения, чтобы кто-либо оскорблял чужеземца. И если кто оскорбит, то половину имущества его отдают потерпевшему» [13, с. 58]. Отже, ці факти свідчать про підтримку стабільності торгівельних правовідносин на новому, не родоплемінному, а державному рівні.

На високе правове становище купців вказує факт того, що вони разом з боярами мали право державної служби: брали участь у військових походах, посольствах, в управлінських та судових справах, однак не мали права брати участь у боярській думі [5, с. 51].

У зазначений період купці об'єднувалися у корпорації, що спеціалізувалися на торгівлі певними товарами з тими чи іншими державами. На це вказують скандинавські джерела, у яких йдеться про торгові товариства купців X–XI ст., серед яких могли бути як індивідуальні, так і колективні суб'єкти торгових правовідносин [14, с. 81]. Так, у Києві, Любечі, Володимирі-Волинському, Галичі та інших тогочасних великих містах спеціально будували торговельні двори через велику кількість іноземних купців.

У підприємницькому середовищі доби Київської Русі виокремлювалися лихварі – особи, які надавали гроші у борг з умовою сплати відсотків при погашенні боргу. Так, за словами М. Ліхтея, лихварі займали особливе місце в економічному житті Київської Русі, «являясь еще одной значительной группой субъектов хозяйствования, оказывающей финансовые услуги» [1, с. 36]. Правове становище лихварів наприкінці XI – на початку XII ст. регламентувалося ст. 50–52 Просторової Правди (надалі – ПП), а після повстання міських низів Києва проти князівської адміністрації і лихварів у 1113 р. – ще й ст. 53 ПП [15].

До іншої соціальної групи, представники якої певним чином займалися виробництвом і реалізацією продукції, належали ремісники. В епоху Київської Русі відбувався справжній розквіт ремісничого виробництва, у тому числі обробка заліза, кольорових металів, дерева, каменю, шкіри і пушини, виготовлення кераміки, ювелірних виробів тощо. Тільки із заліза і сталі давньоруські майстри виготовляли більше ста п'ятдесяти видів різних виробів. За словами П. І. Юхименка, у Русі розвивалося ремісниче виробництво на селі (сільське), що в основному задовольняло потреби землеробів (серпи, заступи, сокири, леміші тощо), і міське, яке характеризувалося більш високою технікою, виготовляючи, крім вказаних речей, і різні побутові предмети, зброю. Сільські ремісники в основному використовували лиття для виготовлення відносно невеликого асортименту ювелірних виробів (обручки, браслети, підвіски), у місті ж виконували більш тонкі ювелірні роботи (чеканку, ковку, гравірування, воронування, позолоту, скаль, емаль). Виробництво високохудожніх і коштовних прикрас з емаллю зосереджувалося у Києві, звідки вони розходились по Русі та за її межами [16, с. 51].

У досліджуваний період почали складатися досить стійкі відносини товарообігу, що стали предметом норм звичаєвого права. За твердженням Л. А. Кушинської, X ст. можна вважати апогеєм перетворення звичаю нормативного характеру на правовий звичай, оскільки держава вже сформувалася і

визріли нові правовідносини [17, с. 94]. У цей час існували різноманітні форми звичаєвого права, що у подальшому матимуть вплив на розвиток звичаїв торгового обороту: «рукобиття» як символ укладення договору; прислів'я на кшталт «договір дорожчий грошей», «не вигідно – не сходишь, а на торг не сердишь», «з чим кінь купляється, те з нього не знімається» і т. п. [9, с. 10]. Звичаєве право закріплювало і оберігало умови співжиття русичів (праукраїнців), нові відносини у суспільстві, що склалися у результаті господарювання. Живучість і тривалість застосування правового звичаю як регулятора суспільних відносин зумовлена тим, що він є виявом національної самобутності й традиційної свідомості [18, с. 30].

Первинною формою закону у давньоруському праві були договори. Чільне місце серед них займають Договори Русі з Візантією (860 р., 907 р., 911 р., 944 р., 971 р.), що стали однією з передумов для становлення торгового права. За твердженням П. П. Толочка, історія договірних відносин між Київською Руссю і Візантією розпочинається з облоги русичами у 860 р. Константинополя і укладення мирного договору між воюючими сторонами, хоча «путь к „дипломатическому признанию“ был начат Русью по меньшей мере с VI в.» [19, с. 14].

Договір з Візантією, який був укладений князем Олегом у 907 р., багато в чому нагадував договір 860 р. Одним із положень договору 907 р. була норма щодо піврічного щомісячного утримання київських купців, коли ті прибудуть до Константинополя – хлібом, вином, м'ясом, рибою та овочами. Руським послам і купцям надавалися пільги в Константинополі, зокрема, право безмитної торгівлі. За словами А. А. Настюка, за умовами договору 907 р. Київській Русі вдалося значно збільшити прибутки від торгівлі [20, с. 74].

У 911 р. між Руссю та Візантією був укладений новий договір, який значно доповнив попередню угоду, а також остаточно закріпив принципи міждержавних русько-візантійських відносин. В. М. Єрмолаєв зазначає, що це був перший в історії Східної Європи розгорнутий письмовий договір між Візантією і Руссю [21, с. 278]. У галузі торгового права з'явилася норма щодо обов'язку сторін надавати допомогу в порятунку торгових суден, які зазнали корабельної аварії. Отже, договір створював режим найбільшого сприяння «торговим людям» на ринках обох країн.

При укладенні договору 944 р. греки висунули умову, за якої київський князь зобов'язувався видавати грамоту купцям, які представляли інтереси Русі у Візантії. За твердженням І. В. Петрова, торгівля Русі з Візантією вирізнялася жорстким юридичним формалізмом, а її правомочність «удостоверялась серебряными великокняжескими печатями, замененными в 944 г. специальной документацией – княжескими грамотами с указанием точного числа кораблей, направленных в империю» [4, с. 25]. Так, після прибуття до Константинополя руські купці мали пред'явити княжу грамоту, яка засвідчувала їх статус. За відсутності такого документу руських купців затримували для з'ясування всіх обставин. Відтак з Константинополя до Києва відправляли відповідне повідомлення щодо підтвердження або спростування безпосередньо князем купецького статусу затриманих осіб. Коли ж купці втікали, то греки мали

повідомити про це руського князя, і тоді він вирішував долю втікачів [6, с. 56]. З цього приводу А. А. Настюк вказує, що ініціатива Візантії була на користь руському князю, адже це давало йому додаткові важелі управління торгівлею та нове джерело збільшення державної казни, а також посилення своїх позицій. За умовами договору 944 р. нелегальна торгівля зводилась до мінімуму [20, с. 77]. Окрім того, арабські джерела вказують, що руські купці раз на рік платили князю 10 % торгового прибутку [22, с. 47].

Вказані договори укладалися у формі міжнародних трактатів і жодним чином не відрізнялися від тих, які Константинополь укладав з іншими державами. Усі договори Русі з Візантією укладалися, з одного боку, від імені великого князя, інших князів і всього населення Київської Русі, та від імені імператорів, з іншого. З боку греків вели переговори бояри та сановники, від Русі – «сли» (посли) або «мужі» та «гості» – купці. Під час укладення договору у 907 р. переговори вели п'ять послів, а під час укладення договору в 944 р. – 26 послів і 26 купців. Тексти договорів готувалися у двох примірниках (двох хартіях) грецькою та старослов'янською мовами [9, с. 12]. Отже, до кінця X ст. торгівля між Руссю та Візантією стала чітко регламентованою.

Найвизначнішою пам'яткою права доби Київської Русі і вінцем національного права того часу є, беззаперечно, Руська Правда. Перша її редакція пов'язується з іменем Ярослава Мудрого і датується між 1016 та 1054 роками, друга редакція (Правда Ярославичів) датується 1068 роком, а третя (Правда Володимира Мономаха) – не молодша за 1113 рік. Науковцям відомо понад 100 списків Руської Правди, які мають відповідну назву і класифікацію. Списки Руської Правди залежно від їх змісту традиційно поділяють на три редакції – Коротку Правду, Просторову Правду і Скорочену Правду. Для дослідження процесу становлення та розвитку торгового права у вказаний період найціннішим джерелом є Просторова редакція Руської Правди, оскільки містила спеціальні казуїстичні норми щодо регулювання торгових відносин.

Розвиток товарно-грошових відносин та підприємництва у Київській Русі впливав на зростання кількості ділових угод. Положення Руської Правди регулювали, зокрема, відносини купівлі-продажу, позики, зберігання (поклажі), майнового найму та ін.

На початкових етапах розвитку давньоруської держави найпоширенішим серед торгових договорів був договір міни, але згодом, з розвитком економічних відносин, його змінив договір купівлі-продажу (наприклад, ст. ст. 37–39 ПП). На основі купівлі-продажу відбувався рух товарів зі сфери виробництва до сфери споживання, або зміною одного власника товарів іншим. Предметом купівлі-продажу були, зазвичай, рухомі речі. Договори (ряди) укладалися, як правило, в усній формі на торзі за участі свідків або митника. О. О. Шевченко вказував, що нормами Руської Правди регламентувався не стільки договір купівлі-продажу, скільки спори, які могли виникнути в результаті його укладення [10, с. 52].

Стрімкий розвиток товарно-грошових відносин змусив законодавця включити до Руської Правди положення, що регулювали відносини позики. У Київській Русі позики були як безвідсотковими, так і з виплатою відсотків,

об'єктом позики могли бути як гроші, так і рухоме майно (худоба, збіжжя, мед тощо). Відповідно до ст. ст. 47 і 52 ПП договір позики мав обов'язково укладатися у присутності свідків, якщо сума позики перевищувала три гривні: «Якщо хто стане стягувати з іншого гроші, а той почне відмовлятися, і якщо він (тобто позивач) виставить свідків (що він давав гроші), й ті присягнуть, то він може взяти свої гроші; (а) так як (боржник) не віддавав йому гроші протягом кількох років, то сплатити винагороду позикодавцю «за обиду» (розміром) у 3 гривні». Якщо ж позичальник заборгував позикодавцю менше трьох гривень, останньому у випадку спору достатньо було лише присягнутися (ст. 52 ПП). Тривале неповернення боргу трактувалося як злочинне діяння [12, с. 64].

Для дослідження еволюції торгового права на теренах України неабияке значення має ст. 48 ПП, у якій йдеться про умови позики і повернення боргу купцями: «Якщо один купець (кредитор) дасть іншому купцеві (боржнику) гроші (куни) для купівлі або як позику, то купець (кредитор) не зобов'язаний мати свідків; він може піти на роту (присягнутися), якщо той, кому дано куни, буде заперечувати (боржник)». Дослідники тексту Руської Правди вказують, що гіпотеза цієї статті передбачала умови позики і повернення боргу купцями. Законодавець своїми приписами надавав їм особливих прав на отримання й видачу в борг грошей для торгових операцій, їм не було потрібно залучати свідків угоди через відмову в поверненні боргу, а кредитору достатньо було підкріпити свої показання клятвою [12, с. 64]. Вказана норма дала підстави В. Ключевському назвати Руську Правду «кодексом капіталу» [7].

Предметом правового регулювання ст. 50–53 Просторової Правди стали лихварські операції, оскільки на початку XII ст. зросла потреба у кредитних ресурсах у зв'язку з розвитком торгівлі та виробництва. Так, у ст. 50 («Про відсотки») вказано, що «якщо хто дає гроші під відсотки, мед з умовою наддачі, жито з умовою надбавки, то йому (слід) виставити свідків (і), як (при них) домовлявся, так хай і одержує». Стаття надавала широкий простір для лихварства, не обмежуючи розмір відсотків («реза»). Положення статті передбачали обов'язок присутності свідків при укладенні договору, якщо сума боргу перевищувала три гривні. Термін стягнення позикових відсотків з надання грошей, меду, зерна визначався умовами угоди («како ся будеть рядил, тако же ему имати») [12, с. 65]. За твердженням М. А. Ісаєва, відсотки за договором позики були нормою звичаєвого права. Дослідник вказує, що «древние долговые расписки представляли собой небольшую палочку, с нанесенной на ней зарубками, затем эту палочку расщепляли надвое: одну половину брал кредитор, другую – должник» [23, с. 87].

Логічним продовженням попередньої статті є ст. 51 ПП, у якій встановлювався розмір відсотків залежно від терміну дії договору. Для договорів позики на термін від кількох днів до місяця встановлювався так званий «місячний рез». Його розмір у статті не вказувався, однак М. Б. Свердлов припустив, що ставка дорівнювала 20 % [8, с. 129]. Якщо договір позики укладався терміном до одного року, то ставка зростала до 50 %. Позичальник, який вчасно не сплатив відсоток за короткостроковою позикою, сплачував вже «третной рез» – 50 %.

М. Б. Свердлов вказував, що «проценты взымались как с денежного долга, так и с таких продуктов, как хлеб и мед, что предполагает вовлечение в сферу ростовщических операций сельского населения» [8, с. 130]. Таким чином, наприкінці XI – на початку XII ст. законодавець заохочував довгострокові позики, а лихварство перебувало під захистом держави.

Дещо змінилося ставлення до лихварів після 1113 р., коли великокняжий стіл зайняв Володимир Мономах. За твердженням П. П. Толочка, до Києва він прибув не за власної ініціативи, а на прохання киян та київських бояр [19, с. 101]. Володимир Мономах ініціював зміни до законодавства, внаслідок чого з'явилася ст. 53 ПП щодо обмеження лихварської діяльності (власне ст. ст. 53–121 ПП і отримали назву «Статут Володимира Всеволодовича»). Коментатори Руської Правди вказують, що ця стаття закріплювала правило: якщо лихвар двічі одержав з боржника власні 50 % (тобто 100 % суми боргу), то він втрачав право на подальше отримання відсотків («до третього реза»). Це право зберігалось за лихварями лише у разі виданих «в рост» грошей. Якщо ж він отримав з боржника свої відсотки тричі, то останній вважався вільним від боргових зобов'язань. Однак, вказані зміни не стосувалися короткострокових позик [12, с. 66].

У досліджувану добу поширення набув договір поклажі (зберігання чужих речей). Цим правовідносинам була присвячена ст. 49 ПП «Про товар (даний на зберігання)»: «Якщо хто кладе у кого-небудь товар на зберігання, то при цьому свідки не потрібні; якщо ж (той, хто клав на зберігання) стане стягати більше (ніж сам віддав за товар), то хай присягне той, у кого знаходився товар (на зберіганні, заявляючи, що) «ти у мене поклав лише стільки(не більше)», адже (він) уже тим йому (тобто позивачу) робив благодіяння, що зберігав його товар» [15, с. 41]. Виходячи із змісту наведеної норми, а також з урахуванням наявності або відсутності еквівалентності відносин цей договір можна правомірно віднести до безоплатних, оскільки положення статті замовчують про винагороду за зберігання товару, розцінюючи, ймовірно, таку послугу як дружню. Вказана норма, по-перше, передбачала можливість виникнення претензій до зберігача товару, а по-друге, встановлювала лише обов'язок останнього підтвердити присягою факт добросовісного зберігання товару.

Високий рівень торгівлі в Київській Русі змусив законодавця включити в Руську Правду норми щодо банкрутства [11, с. 45]. Відповідно до ст. ст. 54 і 55 Просторової Правди розрізнялося три види банкрутства:

банкрутство без вини, тобто у випадку нещастя, коли товар знищено у результаті стихійного лиха, аварії, пожежі або розбійного нападу. За цих умов купець отримував можливість відновити втрачене, а також розстрочку в платежі. За визначенням М. Ліхтея, вказана норма закріплювала основу поняття форс-мажорних обставин у вітчизняному законодавстві [1, с. 36];

коли купець проп'є або програє чужий товар (доля банкрута залежала від волі кредиторів: вони могли чекати повернення боргу, дати банкруту відстрочку або продати його в холопство (ст. 54 Просторової Правди). За визначенням Г. Г. Демиденка і В. М. Єрмолаєва вказана стаття засвідчувала особливий статус

купця, його грошових і торговельних операцій, на які не поширювалося право отримання позик пересічними городянами [12, с. 66];

злісне банкрутство (ст. 55 Просторової Правди, яка має назву «Про борг» і визначає порядок повернення боргу кредиторам). Якщо купець-боржник візьме для продажу товар у необізнаного приїжджого купця і не зможе з ним розрахуватися, то він (банкрут) віддається на волю кредиторів (санкція аналогічна ст. 54 ПП). Закон встановлював черговість відшкодування боргів залежновід особи кредитора: після продажу майна і, мабуть, самого купця-невдахи чи злісного банкрута в холопи борг, передусім, відшкодовувався князю (державі), в другу чергу – борг приїжджому купцю, лише згодом – місцевим («домашнім») купцям, які поділяли між собою залишок («что ся останеть кун»). Остання частина статті містить норму, за якої позичальник, що зловживав відсотками й отримав більшу частину боргу, позбавлявся права на повернення суми позики [12, с. 67].

На основі дослідження особливостей процесу становлення та розвитку норм та інститутів торгового права у Київській Русі можна зробити такі висновки.

По-перше, аналіз історико-правових джерел дає підстави стверджувати про існування норм торгового права з додержавного періоду (у формі неписаної правової норми). У період становлення давньоруських права і держави відбувався складний і багатогранний розвиток суспільних відносин. У цей час ще не сформувалася повністю система права, правове регулювання не охоплювало усіх форм суспільних відносин, відтак норми торгового права не були чітко згруповані у відносно самостійні структурні утворення.

По-друге, основними джерелами торгового права доби Київської Русі були правовий звичай, Договори Русі з Візантією, а також Просторова редакція Руської Правди. Положення Руської Правди регулювали відносини купівлі-продажу, позики, зберігання (поклажі). Потреби економічного обігу змусили законодавця включити до Просторової Правди норми щодо правового регулювання банкрутства.

По-третє, у середовищі вільного населення почали виокремлюватися суспільні стани, для яких підприємництво було професійним заняттям. До них можна віднести, передусім, купців, лихварів і ремісників. Як і у державах середньовічної Європи, за доби Київської Русі головними осередками ремісництва і торгівлі були міста («гради»).

Таким чином, є підстави стверджувати, що торгове право Київської Русі – це самобутнє право суспільства товаровиробників, норми якого регулювали товарний і господарський обіг.

---

1. Лихтей М. Русская Правда как кодификация хозяйственных отношений XI–XII вв. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 2 (194). С. 34–37.

2. Горін Н. О. Нормативно-правова регламентація підприємництва на українських землях в XI–XVI ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 64–78.

3. Петров И. В. Правовой обычай охраны купечества (Древняя Русь, IX–X вв.). *Международный журнал экспериментального образования*. 2012. № 5. С. 135–136.
4. Петров И. А. Государство и право Древней Руси в 882–980 гг.: автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.01. Северо-Западная академия Государственной службы. СПб. 1999. 25 с.
5. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. 800 с.
6. Грушевський М. С. Віймки з джерел до Історії України-Русі. Львів.: Друкарня наук. тов-ва ім. Шевченка, 1895. 145 с.
7. Ключевский В. О. Курс русской истории. Ч. 1. М.: Синод. тип., 1904. 456 с.
8. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде. М.: Юридическая литература, 1988. 176 с.
9. Історія українського права. Навч. посібник: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності / За ред. О. О. Шевченка. К.: Олан, 2001. 214 с.
10. Історія українського права: Посібн. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. К.: Грамота, 2010. 336 с.
11. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб.; 6-те вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2007. 471 с.
12. Правда Руська Ярослава Мудрого : початок законодавства Київської Русі: навч. посібн. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ. слово В. Я. Тація. Х.: Право, 2014. 344 с.
13. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том III : Восточные источники. М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 264 с.
14. Петров И. В. Скандинавские письменные источники о торговых правоотношениях Древней Руси. *Международный журнал экспериментального образования*. 2012. № 5. С. 81–82.
15. Руська Правда (Поширена редакція) / Правда Руська Ярослава Мудрого : початок законодавства Київської Русі: навч. посібн. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ. слово В. Я. Тація. Х.: Право, 2014. С. 28–48.
16. Юхименко П. І. Економічна історія : навч. посіб.; 3-тє вид., виправл. і доповн. К.: Вікар, 2012. 341 с.
17. Кушинська Л. А. Про джерело права русько-візантійських угод X століття. *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 89–94.
18. Толкачова Н. Є. Деякі аспекти співвідношення звичаю, традиції та права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2002. Вип. 45. С. 23–30.
19. Толочко П. П. Древняя Русь. К. : Наукова думка, 1988. 246 с.
20. Настюк А. А. Роль князівської влади у процесі державотворення Київської Русі в IX – на початку XII ст.: дис. ... к. ю. н.: 12.00.01. Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». К., 2015. 221 с.
21. Єрмолаєв В. М. Договори Київської Русі з Візантією / Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. Х.: Право, 2016. 848 с.
22. Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. М. : Высшая школа, 1970. 261 с.
23. Исаев М. А. Толковый словарь древнерусских юридических терминов: От договоров с Византией до уставных грамот Московского государства. М.: Спарк, 2001. 119 с.